

Томаш РАКОВСКИ

**МІЖ ЗБИРАЛЬНИЦТВОМ
І АРХЕОЛОГІЄЮ.
ДОСВІД ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ
ЗДЕГРАДОВАНИХ
ВАЛЬБЖИХСЬКИХ ГІРНИКІВ***

Переклад з польської Романа ЧМЕЛИКА

У статті йдеться про Вальбжих і його околиці — місце, де була записана найважлива сторінка польських змін після 1989 р. Протягом кількох останніх років Вальбжих став басейном нелегального непромислового видобування кам'яного вугілля.

Ключові слова: вальбжихські гірники, копальні, сміття, скарб.

© Т. РАКОВСКИ, 2011

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 5 (101), 2011

Вальбжихські бідшахти¹, «дірки», «копалінки» неодноразово фотографували й описували численні польські і німецькі газети. Більшість людей, які працювали у шахтах та на підприємствах при шахтах, безповоротно втратили робочі місця, рівень безробіття в околиці став настільки величезним, що важко оцінити за допомогою офіційних показників². Що вже почали робити? Багато колишніх шахтарів і робітників видобувають вугілля із кількометрових шахт і шахток. У самому місті та в його околицях напіввідкриті міні-шахти, обслуговувані кількома-кільканадцятьма людьми почали з'являтися з 1999—2000 рр. (дехто подає, що ще з 1997—1998 рр.). У більшості це були шахтарі, яким закінчили виплачувати соціальну допомогу та засоби із одноразових виплат; вони винаймали важку техніку для земляних робіт, якою відгортали поклади вугілля, що пролягали на поверхні. Після серії перевірок та конфіскацій важкої техніки (у 2002 р.) — це місце, де всі роботи виконуються вручну і де будуються міні-шахти від кількометрових до таких, що мають по 70 м довжини — вони забудовуються дерев'яними конструкціями складної конфігурації.

Багато колишніх шахтарів і працівників промисловості займаються також збиранням брухту, який залишився у великих кількостях у землі навколо промислових об'єктів. Таке розбирання супроводжує

* Ця стаття є частиною моєї докторської праці про культуру здеградованих спільнот у сучасній Польщі. Вперше цей текст був виголошений у формі реферату на конференції *Повернена історія. Присвоювання минулого на середньоевропейській території взаємного проникнення XIX—XX ст.*, організованій в Любеці Польсько-Німецьким Інститутом і Академією Балтіка в жовтні 2004 року.

¹ У 2007 р. безробіття в Польщі виразно зменшується; безробітні, як тільки можуть, вже близько двох років здобувають працю в країнах Європейської Унії та відразу виїжджають, знижуючи показники Управління праці. Стаття писалася в час проведення мною польових досліджень у Вальбжиху в 2002—2004 рр. Вирішив, що буду вживати час теперішній, хоч пишу в певному сенсі про події, які вже минули. Вважаю, що він найкраще передає настрої, з якими тоді зустрічався і дає змогу зберегти антропологічну розповідь у такій формі, в якій вона безпосередньо виникла (за методологічну підтримку хочу сердечно подякувати др. Зузанні Гребедській з Інституту Польської Культури Варшавського Університету).

² Рівень безробіття під час моїх досліджень сягав від 28 до 32%. Однак, реальне безробіття могло сягати навіть 50% — наприклад, працівники Повітового Управління Праці у Вальбжиху оцінювали, що тільки 60% безробітних реєструється в ньому.

планову технологічну акцію, яку називають «пограбуванням» — копачі говорять, що після закриття «грабували» шахту «Копернік», що означало коротку, легальну роботу в ліквідаторській фірмі. Розповіді людей, з якими розмовляв, вказують, зрештою, на те, що можливо такий пошук брухту і всіляких скарбів, на зразок мідних кабелів, розпочав історію бідшахт. Про копання поверхневого вугілля подумали, власне, під час викопування міді і брухту відразу після закриття шахт — такі історії з'являються у різних варіантах у різних частинах Вальбжиху³. Здається, однак, що ніхто не може вказати точне місце, в якому перший раз почали копати у пошуках вугілля — різні групи копачів мають свої приватні, перетворені у міфи розповіді про початок. Бідшахти (у 2000—2004 рр.) були насправді на території цілого практично міста і в багатьох прилеглих до Вальбжиха місцевостях. В одній із статей у локальній пресі, опублікованій у лютому 2004 р., було представлено сім різних районів [24, s. 10—12] бідшахт, при чому там зазначалося, що їх кількість не зменшується, а навпаки, вони просуваються щораз більше на окраїни, в глибину повіту. Кількість осіб, які працюють в бідшахтах, налічує від 5 до 6 тисяч⁴.

Вальбжихське безробіття також супроводжують роботи на смітниках та довкола них: це збирання відходів, збирання цінного сміття — знову-ж-таки: брухту, кольорових металів, пляшок, одягу, шмаття, макулатури, усього, що може мати якусь вартість (наприклад, при складуванні комунальних відходів на Собенціне «постійно» працює близько 70 осіб). Частина безробітних, у цьому випадку насамперед молодих людей, займається крадіжками кам'яного вугілля з залізничних вагонів або навіть крадіжками свіжовипаленого коксу прямо з коксової рампи. Є ще інші види нової заробітчанської діяльності — це збирання ягід, грибів, березового гілля, кори круши-

ни, трав; все це працівники соціального захисту називають одним словом «руно». Колишнє шахтарське місто — можна так сказати — загрузло в загальному розбиранні і, одночасно, збиранні⁵.

Сповнена амбівалентції історія вальбжихського басейну

Протягом кількох десятків років в часи ПНР (та й ще раніше з початку XIX ст.) Вальбжих був потужним центром вугільної промисловості, а, властиво, промислово-вугільною монокультурою в оточенні кількох керамічних, харчових та машинобудівних фабрик (окрім того, електрохімічних, ткацьких) [21, s. 18—23; 22]. Вальбжихські шахти (ШКВ «Вальбжих», ШКВ «Торез», ШКВ «Вікторія») почали ліквідувати на початку 90-х рр. в рамках так званої реструктуризації гірництва [23, s. 9—17; 33, s. 9—17]. Це відбувалося з різних причин, серед яких — застаріле технічне оснащення, особливих природних загроз у шахтах, вичерпання вугільної руди, і також через падіння попиту на вальбжихське коксуюче вугілля [30, s. 147; 7, s. 28; 15, s. 63—87].

Протягом кількох десятків років ПНР у Вальбжиху діяв цілісний промисловий і, водночас, суспільний організм. У післявоєнні роки із гетерогенних груп поселенців⁶ на колишніх німецьких поселеннях гірників Вальбжиха сформувався окремий «стан» чи «прошарок» суспільства (у Вальбжиху спеціально приймали на роботу насамперед працівників низької кваліфікації⁷). Для цих груп було створено на базі колишніх німецьких поселень, практично не знищених під час військових дій (як і інша частина Вальбжиха), соціалістичні підприємства-поселення, які забезпечували робітникам все необхідне для задоволення основних потреб. Навколо підприємств створювалися школи,

⁵ Див. статтю про збиральництво лісових дарів та брухту на Західних землях [1, s. 26—29].

⁶ Робітнича спільнота Вальбжиха створювала справжню культурну та національну мішанину, окрім польських поселенців туди приїздили групи польських реемігрантів з Франції, менше з Бельгії та Вестфалії. Окрім того, до Вальбжиха потрапили переселенці з Нафтового бориславсько-дрогобицького басейну з України, а також групи переселенців грецької та єврейської національності [20; 21, s. 70—78; 6, s. 28; 4, s. 17—35].

⁷ Див.: [15, s. 63—87; 19, s. 137—153; 140—141] (там з'явилася інформація про «мистецьку робітничу молодь» Вальбжиха в 50-х роках).

³ Стосовно місця, в якому я почув цю історію, коліскою бідшахт стають почергово дільниці Бяли Камень, околиці шахти «Барбара», район вулиці Спортовою, який простягається до гори Хелмець, та багато інших.

⁴ Немає, очевидно, точних даних про кількість осіб. У місцевій пресі повторюються дані Міської варті, Поліції, Міського Управління та приблизні оцінки вальбжихських журналістів. Підбірка з кількохсот витинанок із преси, які стосуються бідшахт (папка VI 4b), знаходиться у Відділі документації громадського життя в Повітовій бібліотеці у Вальбжиху.

дитячі садочки, яслі, поліклініки, клуби, спортивні стадіони, дачні ділянки, спеціальні внутрішні магазини «G», будинки культури та ін. Високі зарплати порівняно з іншими робітничими групами, спеціальні суспільні пільги та ряд заходів типу *inventing traditions*⁸, організовуючи свята і ритуали добробуту, такі як «пивні корчми», «babski comber» чи урочисті Барбуркі (*свята Варвара є покровителькою шахтарів*. — Прим. перекладача) створювали певну специфічну і замкнену суспільну атмосферу. Гірничу промисловість забезпечувала цій групі практично все — від мешкання аж до «відпочинку»⁹.

Це був цілісний суспільний, економічний і культурний світ, який утворився протягом неповних трьох поколінь і якому значною мірою може відповідати поняття гірничого «стану» як певного, окремо сформованого і регульованого способу життя [15, s. 70]. Можна сказати, що основою його свідомості було почуття соціальної безпеки і свого роду «над значення» низькокваліфікованих груп працівників [2, s. 354; 15, s. 73]. Цей образ стає, однак, дуже амбівалентним, коли приєднаємо до нього історичні, політичні та економічні реалії розвитку вальбжихського вугільного промислу. Вальбжихські шахти та інфраструктура навколо них були зайняті радянською армією як об'єкти, які не були знищені, хоча й надміру експлуатовані та перенавантажені під час війни (це було пов'язано із терміновим військовим виробництвом). Час, коли нагляд здійснювала радянська армія (згідно із усною інформацією, отри-

манаю під час інтерв'ю з колишнім керівництвом вальбжихських шахт), став часом планового їх знищення і руйнування. Однією із історій, яку найбільш пам'ятають, є отримання від радянських військ німецьких приміщень Гірничого Управління — виявилось, що точну технічну документацію було спалено, бо вона прислужилася радянським солдатам для розпалювання у пічках¹⁰ (пізніше це спричинило величезні проблеми з технічним управлінням шахтами). Зрештою, сама післявоєнна експлуатація вальбжихських шахт, якими керувала польська комуністична влада, залишає бажати кращого: вона була поспішною, занедбувала основні вимоги безпеки працівників та охорони геологічного середовища — експлуатовалися так звані «плиткі шахти», доходили до захисних стовпів, які утримують горотворення [22, s. 108] з метою «виробити» норму видобування. Умови роботи гірників протягом усього часу були дуже важкими.

Подібними були умови проживання вальбжихських робітників. Тих, хто прибував на роботу, поселяли в шахтарських, колишніх німецьких поселеннях. До 70-х рр. практично не будувалися нові поселення¹¹, а колишні німецькі залишалися у підпорядкуванні шахт і промислових підприємств. Звичайно, ці інституції не проводили жодних ремонтів, вкладаючи кошти в інтенсифікацію робіт, частково на представницькі видатки. Керівництво шахт забезпечувало все необхідне для життя, у тому числі помешкання, але, водночас, не дуже дбало про відновлення чи ремонт старих будинків, — все відбувалося за інерцією. Звідси з'явився певний суспільно прийнятний спосіб буття, в якому цілком занедбувалися приватні і водночас державні ремонти помешкань і будинків. Житлові будинки — старе колишнє німецьке гірниче будівництво залишалося в такому стані, в якому його отримано. В них не було окремих ванних

⁸ Див.: [13]. До опису нових обрядів і символів, які творили влади ПНР на Західних землях, формулу «винайдені традиції» (*invented traditions*) вживає [18, s. 84].

⁹ Такі, зрештою, свідчення цього стану із застереженням, що вони є значною мірою змінені в механізмі «пам'ятання», можна почути в розмовах з колишнім керівництвом шахт, які використовують надалі такі слова про гірників: «Ми створили для них», «забезпечили їм», «мали забезпечене все, що потрібно». Такі самі висловлювання, тільки з іншого боку — з боку адресатів, можна почути практично в кожній розмові з колишніми гірниками і працівниками промислових підприємств. «Колись усе було, усе елегантно, якщо з'явилися діти — прошу яслі, садочок, допомогу на дітей отримував, тільки щоб людина працювала» або «тоді будували, все давали, як працював, то йому мешкання просто належалося і кінець, крапка... нехай мені тепер хтось покаже хоч одне підприємство, яке забезпечує житлом своїх працівників, яке що-небудь збудувало... тоді було все» (власне дослідження).

¹⁰ На підставі інтерв'ю з колишнім керівництвом вальбжихських шахт. Подібну історію, знаменну для післявоєнної історії Західних земель, описує також Здіслав Мах стосовно Любомежа, де технічну документацію системи німецької каналізації бездумно знищили — у цьому випадку це вже зробили, однак, польські переселенці [18, s. 96—97].

¹¹ Збудовані у 70-х рр. райони П'яскова Гура і Подзамче у Вальбжиху були заселені практично працівниками новоутворених управлінь та інституцій, пов'язаних із створенням Вальбжихського Воеводства [15, s. 74].

кімнат, повної каналізації (тільки зовнішні рівні), вони були тісні, опалення традиційне — за допомогою кахляних печей та пічок на вугіллі. Гірничі аварії, які щораз виникали, ліквідувалися у поспіху, так, як і в містах Верхньої Сілезії, а засоби на їх усунення призначалися на пропагандистсько-представницькі цілі. Це є, слід зазначити, показовим прикладом дуже характерної урбаністичної політики центральної влади ПНР і, відповідно, місцевої влади. Стара, передвоєнна забудова — старе будівництво у більшості випадків було мало не планово занедбане¹², в той час, коли цілий бум будівництва, особливо герківських (70-ті рр.) новобудов з великої плити, переносився на передмістя, можна більш образно сказати, на відкритий, нічим не обмежений простір, де росли багатоповерхівки і комбінати [8, s. 59—80]. У Вальбжиху більшість гірників залишилися жити в старих, колишніх німецьких будинках.

Отже, бачимо певний подвійний образ життя з Вальбжиху з років ПНР. З одного боку, був то час, коли «все було і все функціонувало», як розповідала більшість моїх співрозмовників, і, фактично, для гірників і працівників промислових підприємств це був час виразної соціальної та економічної стабілізації. З іншого боку маємо справу з історією недоінвестованих, технологічно застарілих шахт з винятково важкими природними умовами (геологічними), якими управляють всупереч ринкових правил, без раціоналізації витрат, але згідно із розпорядженнями центрального керівництва. Рішення про ліквідацію вальбжихських шахт, яке, хоч і було прийняте спочатку з певним розумінням [26; 30], поставило величезну групу людей — гірників і робітників підприємств, пов'язаних із шахтами (оцінюється, що разом це було близько 20 тис. працівників), перед зовсім новою, незрозумілою ситуацією. Це ситуація людей, для яких протягом останнього півстоліття шахти організували цілий світ, ціле життя. Тепер це

¹² Ці залишені квартали старого будівництва швидко руйнувалися місцями. Це були помешкання, особливо після доселення додаткових мешканців, з низьким стандартом, без вигод, з аварійною інфраструктурою, яка не ремонтувалася. У цих місцях відбувалося нагромадження суспільно маргінізованих мешканців, які жили у злиднях, там, зрештою, доходило до дрібної злочинності. Див., між іншим, приклад лодзьких комунальних будинків [28, s. 35—52]. На прикладі старого будівництва в містах Верхньої Сілезії див. [31].

все підпало під тотальну дезорганізацію і дезінтеграцію, або просто перестало існувати.

Руйнування — пошуки — пам'ять

Звичайно, історія післявоєнного заселення цих земель є певним тлом для спроб зрозуміти практику розбирання та руйнування власних міст, адже маємо тут повторення післявоєнного розбирання і руйнування — нищення будинків, рубання дубових підлог для опалення, спекуляцію цеглою в 40—50-х рр. Історія Західних земель переповнена записаними в пам'яті мешканців фактами розбирання, нищення і вивезення «скарбів» і «трофеїв» до столиці, до «центру» [18, s. 74]. Це ще не описаний історичний простір, повний найрізноманітніших людських цінностей, мотивацій, настроїв. Це також рефлекс специфічних умов створення основ нової місцевої комуністичної влади, часто цілком позбавленої будь-яких вагань при мало не офіційному руйнуванні [18, s. 70]. Можна, однак, обережно прийняти, сказати, говорити на підставі скупих антропологічних і соціологічних опрацювань, що післявоєнне знищення колишніх німецьких земель пов'язане із тим, що Ганна Герліх називала «польським святкуванням» у післявоєнні роки [10, s. 44—46], із знищенням німецьких речей як похідної відчуження поселенців [18, s. 75], із знищенням і розбиранням як похідних враження тимчасовості перебування [10, s. 32] та із згадуваною практикою напівофіційного руйнування колишнього німецького майна, яке застосовувалося представниками місцевої комуністичної влади (що породжувало клімат дозволу на загальне руйнування) [18, s. 89—90; 25, s. 366—367]. Найсильнішим сучасним прикладом, який може здаватися продовженням тих подій, є прикордонне Любско. Під час ліквідації місцевої текстильної промисловості наприкінці 90-х рр. (фабрики Лювена) виник певний стихійний масовий рух, коли цілі родини колишніх працівників розбирали стіни фабрик, навіть стіни будинків закритого залізничного вокзалу¹³. У Вальбжиху подібним чином почалося від обшуку підвалів, комірок, городів, переглядання усього мотлоху на горищі, а потім почали розбирати будинки, фрагменти промислової, міської, залізничної інфраструктури.

¹³ Дослідження в Любску проводив у вересні 2003 р.

Отже, розбирання будинків на брухт, на цеглу, пошук цінного мотлоху і сміття, ані навіть розкопки в бідошахтах¹⁴ не було в колишньому німецькому Вальбжиху чимось зовсім новим, що не мало попередніх передумов. Змінився тільки суспільний контекст і, так би мовити, глибокий екзистенціальний контекст цих дій. Особливо у Вальбжиху, місті гірників, це є видом ритуального повідомлення: масового крику, сповненого вербальних проявів автоагресії, погроз в бік будь-якої влади. Таким чином, це є певне неформальне, поновлюване у щоденній мові свідчення ліквідації минулого.

Слід, однак, звернути увагу на певну практику, яка супроводжує розбирання і роботу в бідошахтах. Як уже згадувалося, робота без технологічного супроводу змушує до роботи за власною концепцією, роботи «на власну руку». Копач в бідошахті не є вже частиною певної точно працюючої технологічної машини. Колишні гірники самі планують видобування, самі будують укріплення, є одночасно і геологами, штейгерами, інженерами, шахтарями. На бідошахтах появилися всякого роду саморобки, перероблені машини, від простих до більш складних: це кирки і саморобні молоти, пили, підвісні візки для вугілля, стійки, сита для просіювання вугілля. З більш складних машин це провізоричні системи освітлення, провізоричні витяги, виготовлені, наприклад, із колеса мотоцикла, машини до звезення вугілля (наприклад, з візка з німецького мотоцикла і польських частин) та інші. Кожний пристрій є приводом для гордості, копачі не тільки мені розповідають, як їх створювали і як воно прекрасно працює (ергономія кирки із металевим штилетом), але і між собою годинами розмовляють про це¹⁵. Взагалі гірники годинами розмовляють про способи ведення робіт: забудови, тачки, шахтне кріплення, по-

клади і глиняні нарости. Подібно і збирачі брухту постійно говорять про свої інструменти, про ножиці, візок, який зварили вчора і на якому можна перевезти тонну, про конструкцію залізничних колій і про способи встановлення важеля із арматури так, щоб таку колію звільнити. Ще є одна важлива справа для такого виду діяльності. Отже, і збирачі, і копачі, щоб дістатися до шуканих багатств, перевіряють поверхню землі, поверхню міста. Від плану і вміння вести пошуки, — прошу зауважити, — залежить практично все. Вони також відслідковують розміщення недіючих газових трубопроводів, здобувають плани і інформації про розгалуження труб. Подібно копачі-гірники, копаючи у пошуках покладів вугілля, проникають часом до колишніх німецьких штолень і тунелів. Ідучи ними, знаходять поклади вугілля та сліди давніх подій. Минуле, а особливо німецьке минуле, є тут підручною й основною картою. Недалеко від вугільних полів на території демонтованого газового заводу тягнуться, як стверджують деякі копачі, німецькі підземелля¹⁶. «Там добре не відомо, що там сидить, — говорили, — там є ніби склади машин і інших речей, вони сягають до двох поверхів вниз і доходять до шахт Вікторія, хтось бачив там якісь сходи вниз і далі вже вхід був засипаний...». Група, що працювала недалеко, говорила, що «десь коло старої дирекції в їхав ніби потяг в тунель зі злитками золота і там його засипало... пробували декотрі пробитися, але там був газ і нічого не вдалося зробити...». Німецьке минуле набирає тут найбільш фантастичних форм, усюди під землею розлягаються німецькі вугільні поля, тунелі із готичним склепінням. Як виявилось, частина копачів скуповує німецькі геологічні плани, щоб ідентифікувати поверхневі поклади і там почати розкопки, «маємо тут німецькі плани, і тут працюємо... маємо усі поклади елегантно розмальовані... і тут часу не марнується... вісім років ми тут є...». Німецькі плани є певним знаком багатих по-

¹⁴ Бідошахти вписані у гірничу традицію, навіть у гірничий фольклор — це стосується, насамперед, Верхньої Сілезії. Однак у Вальбжиху у 60—70-х рр., коли забракло додатку до зарплати на вугілля (яке, слід зауважити, привозили із Верхньої Сілезії), гірники вже тоді копали бідошахти, наприклад, на своїх ділянках, у своїх городах (власні дослідження).

¹⁵ Проблема знарядь праці і їх значення взагалі не з'являється у численних статтях про бідошахти у місцевій пресі (підбірка витинанок із преси «Бідошахти», папка VI. 4b, Відділ документації суспільного життя, Повітова бібліотека у Вальбжиху).

¹⁶ Це інформація із інтерв'ю, які проводилися у Вальбжиху з копачами, що працюють в районі вул. Штигарске. В іншому районі до копачів у бідошахтах на довгі розмови прибуває щоденно певний старший мешканець дільниці Собенцін, який до нескінченності розповідає про системи підземних німецьких тунелів, що сягають аж до колишньої шахти «Торез» (зараз Музей техніки і промисловості). Деякі з них дійсно служать тим, які грабують брухт із шахти-музею (власні дослідження).

кладів, одночасно ці багаті поклади стають значущі і таємничі — копачі показують мені старі німецькі штольні, які заглиблюються всередину гори і кажуть: «Вони тут цілу гору перекопали, тут перехрещуються канали... це є певне, вони нічого випадково не роблять, там мусило щось трохи бути, що — того тобі не скажу... ми тепер не маємо шансів там прокопатися... зрештою, хлопці докопалися до німецького тунелю, але там йшов газ і його швидко знову замурували».

Ці неймовірні підземелля знову оживають у свідомості мешканців Західних земель¹⁷. Знову і з подвійною силою, по-перше, багато з них в дитинстві натрапляло і обшукувало старі штольні і тунелі, що, зрештою, роблять власне всі діти і в інших місцях. Захоплюючою є, однак, збіжність цього типу уяви з розбиранням і знищенням. Це ж власне у післявоєнні роки, власне під час демонтажу і розбирання німецьких будівель народилися легенди про Бурштинову Кімнату, про потяги із золотом, схованими десь під Щецином, про підземні тунелі і автостради, які ведуть просто до Берліна [16, s. 9]. Тепер ця вся фантастика відкривається ніби знову. «Тут приїхав — розповідав один із вальбжихських копачів — німець із своїм сином, карти мали старі, жовті. І там стали, і він йому пояснював, що там є його поле... він там працював... і сказав, що все залито бетоном... плакав... казав, щоб син викупив цю землю... тільки мусить дотримуватися плану... там щось повинно бути»¹⁸, — розповідав один із копачів. «Знаєш де ми живемо? — це фрагмент наступного інтерв'ю-розмови. — Це є Божа Гора... Божа Гора, розумієш? (йдеться про Богущув, тобто німецький Gottesberg). Тут в цих горах усе знайдеш. Тут мала бути Бурштинова Кімната схована, але перелякалися, бо це є Божа Гора... тут сховані різні речі, тунелі проходять через цілі гори...». «Тут є ще безліч речей... то треба перекопати... сусід має металошукач, він з того живе, брухт, алюміній...

¹⁷ Подібну залежність між збирачами та предметами і пам'ятками матеріальної культури зауважив в Любську, де кожна розібрана клінкерна цегла уважно оглядається, нею захоплюються, з'являється необхідність і можливість, щоб дослідити цілу конструкцію старого паровозного депо, яку безробітні розбирають, і там також мені пояснюють, як проходять німецькі канали і підземні з'єднання.

¹⁸ Висловлювання із студентських досліджень — із матеріалів, отриманих Доротою Мужинівською та Агатою Краєвською (дослідження у Вальбжиху і околицях).

він вже різні речі знайшов, шаблі якісь приносив, монети, ордени... нікому нічого ніколи не показав».

Гірники і колишні працівники, можна сказати, перейшли на поверхню, копають, як археологи, поверхневі пласти вугілля і землі. Шукаючи брухт, проходячи бідошахти, знаходять різні предмети. В одному із районів майже всі знаходять гранітні ділянкові стовпці (розмежувальні камені), які позначають вугільну ділянку, з німецькими готичними написами. «Подивись, — сказали мені, — тут є усі написи, який поклад, яка глибина, номер... тут є все написано». Ці стовпці мають величезне значення в їх розумінні, німці — стверджують, — куплять ці стовпці за велику суму і, звичайно, таке скуповування старих речей насправді має місце, однак, копачі особливо гордяться знахідкою, охоче їх показують. Більше того, зазвичай виявляється, що тих стовпців взагалі не продано, гірники тримають їх у себе, або їх ховають у лісі з поясненням, що це є сховок «на чорну годину», «коли вже не буде з чого заробити грошей, то тоді завжди це можу продати». Таким чином, ці стовпці стають предметами із зміненою функцією; вони містять певний надмір значення. Вони стають чимось на зразок експоната чи навіть скарбу — в тому значенні, яке надає своєму слову Арон Гуревич, тобто вони не можуть бути переведені у гроші власне для того, щоб стати скарбом [12, s. 223]. Копачі викопують з поверхневих покладів вугілля також і інші речі. Було знайдено стару німецьку склянку з написом готикою, датованою 1936 р., яка тепер стоїть (!) на видному місці у кренсі одного із копачів; знайдено метанометри, виготовлені за часів ПНР і Радянського Союзу; знайдено сигнальну трубку, про яку говорять, що вона належала штейгеру, хоч ніхто в цьому не впевнений; стару порцеляну. Це предмети, яким приділяється увага. Предмети, маю враження, стають таким чином у Вальбжиху незвичайно важливим рівнем сприйняття та оцінювання колишнього гірничого світу.

Розбирання — збирання — предмети

Навіщо звертати особливу увагу на демонтовані речі і предмети? Адже це є парадоксом — дії, які можна назвати плундруванням, супроводжує захоплення предметами, які знаходять під час розбирання. Більше того — раніше, тобто перед трансформацією в 90-х рр., ніхто цим занадто не цікавився і не займав-

ся. Гірники і робітники працювали позмінно, а шахти, коксувальні, підприємства організували цілий світ, по суботах, неділях ставилися «дошки» (платформи для танців), приїздили гірничі оркестри і забавлялися до ранку. Тепер час повністю належить «ім», «тепер роби те, що хочеш», як самі говорять. «Ті 20, 30 років тому ніхто тут тими скарбами, що тут є, не цікавився..., — сказали мені копачі з Богушова, — люди боялися, а, окрім того, ніхто не мав на це часу...». Тепер — протягом кількох, а може кільканадцяти років, ці предмети часто потрапляють до домівок копачів і збирачів, і то часто тільки з тієї причини, що колись їх можна буде перевести у гроші. Це предмети, які згромаджуються як речі таємничі і особливі (у важкі часи їх, звичайно, продають колекціонерам, посередникам. Одна із родин копачів довго переживала після продажу «старого, німецького» орла). Таким чином, згромадження стає чимось середнім між збиранням (розбиранням) і колекціонуванням. Предмети звеличують до рангу квазі-пам'ятки або квазі-скарбу, і це є характерним явищем для розбирання. Можна би запитати — де ж все-таки знаходиться межа між сміттям і скарбом? Між пам'яткою і руїною? Між ліквідацією і музеєм? Щось у цій площині почало відбуватися на Західних землях, і це не є тільки перше враження¹⁹. Це є зовсім нове поле для досліджень, яке тільки тепер стає очевидним. У цьому феномені є якесь парадоксальне повторення історії: на скільки у післявоєнні роки німецькі предмети без пам'яті знищували, щоб затерти чужорідність земель, на яких були змушені залишитися польські поселенці, — знищувалися цілі стоси фотографій, «гірських фігурок», порцеляни, навіть плани водопроводів, — так тепер все це набуває нової незвичайної вартості.

Згадувалося вже про захоплення моїх співрозмовників технічними рішеннями, які вони самі винайшли.

¹⁹ Анджей Бренч пише, що в околицях Гожова Велькопольського появився, подібно, новий спосіб сприйняття німецьких речей. «Колись [ці предмети], — пише Френч, — звичайно усувалися або з огляду на відсутність вміння послугуватися ними, або з огляду на їхнє походження, на сучасному етапі стають такими елементами інтер'єру, які експонуються як образи, світильники, годинники (...) характерні млинки для кави, керамічні ємкості з німецькими написами, елементи столового посуду». Він також пише про збиральника — колекціонера із Сантоку, який протягом кількох років нагромаджує різні предмети, різні старі дріб'язки, в основному, німецькі [5, s. 206].

Предмети, інструменти, конструкції — усе це абсолютно інакше вживається, ніж раніше в технологічному процесі, але також інакше, ніж такі предмети бувають в ужитку в постіндустріальному музеї. І власне в цьому місці постає питання, як кваліфікувати такі дії і предмети — будинки, які розбираються, предмети, які здобуваються, металеві штаби і окуття, які добуваються. Загалом це питання дуже проблематичне, тобто питання, як виглядає перехід від розбирання і ліквідації до музею. Марцін Куля пише про велику проблематичність категорії пам'ятки. Прикладом можуть бути купи каміння в повоєнній Варшаві, яким надавали таблички з написами «національна пам'ятка», чи застарілі фабрики з першої половини ХХ ст., які могли набрати або не набрати цінності пам'ятки [17, s. 68—69]. Подібно Діане Бартел у своїй книжці [3, s. 55—77] показує, що ідея збереження промислової спадщини часом стосується підприємств, які ще донедавна продукували і затруднювали працівників, і подібно до Марціна Кулі вона показує, яка нечітка межа між одним і другим — знищеним промисловим підприємством і музеєм. В цьому є певний парадокс — музеї не виникали би, якби перед тим щось не руйнувалося чи розбиралося, незалежно від того, чи говоримо про занепад ткацької мануфактури, чи про демонтовані і вивезені саркофаги єгипетських достойників. В Вальбжиху і Любську цей образ є незвичайно яскравий, в колишній шахті «Торез» створено музей гірництва з обладнання, яке ще не встигли вкрати або продати. Хранителем музею є колишній директор шахти, а працівниками — колишні шахтарі та рятувальники. Проте це не означає, що мешканці Вальбжиха не намагаються постійно здобути брутх, проникаючи на територію музею і забираючи все, що залишилося і має якусь цінність. Отже, цей музей є досить дивним, ніби ще не зовсім ним став.

Практика розбирання, а потім збирання стосується тут, однак, в цьому випадку, копачів із бідшахт, збирачів брутху, працівників сміттєзвалищ. Тобто, тут стикаємося із групою людей, яка із чітких промислових норм, тобто основ безпеки, часу роботи, законів праці, тобто всього, що пов'язане із урядовим правовим регулюванням, раптом перейшла до збиральницьких робіт, спонтанної парції, створюючи при цьому *де-модернізовані* робочі місця. Знання і досвід, які молоді копачі переймають від старших гірників — це

практичні знання, яких набувають, але це водночас і наука рухів, жестів, слів, прислів'їв, ціла панорама усних, хвильових, повторюваних, міфологізованих знань. У цій мові теж утворюється нова мова²⁰ мислення і сприйняття реальності, історичного досвіду. Знову ж давня реальність, писана історія ПНР цілком перестала існувати. Це значить, наприклад, що писані документи втратили свою урядову силу — у показному будинку колишньої дирекції однієї з шахт (КВК «Вікторія») в великих кількостях лежать розкидані фрагменти колишньої документації: надруковані норми безпеки праці, видобутку за зміну, медичні картки працівників, старанно заповнені лікарями та ін. Усі вони, колись вирішальні при виїздах у санаторії чи отриманні пенсії за станом здоров'я, лежать там зовсім зігноровані. Можна сказати, що в певному сенсі маємо справу не тільки із розпадом і реструктуризацією, але теж і з поверненням до усної цивілізації: ті колишні гірники — це ж сучасні «народи без історії». Їхня «історія» лежить цілком невикористана у колишніх будинках дирекцій²¹.

Предмети, які знаходять ці люди, місця й оповідання, які вони творять, мають фантастичне забарвлення, можливо сентиментальне, а вже потім історичне. Їх збірка — у ментально-уявному сенсі — є чимсь на зразок кабінету особливостей. Кабінет особливостей — це певна форма музейної та історичної розповіді, але, на нашу думку, вона позбавлена тверезого причинно-наслідкового плану. В кабінетах особливостей зібрані речі творять цілком випадкові і беззмістовні колекції з історичної точки зору, наприклад, копенгагенська Кунсткамера містила мініатюрні пантофлі, виготовлені із кісточок вишні, модель скелета, зроблену із слонової кістки, чи так званій «шолом єпископа Абсалона», який насправді був угорським шоломом з XVI ст. [29, s. 37]. Отже, це є якась інша незрозуміла розповідь. Чи є, однак, якісь правила цього збиральництва? Це запитання весь час залишається відкритим. Можна, однак, вказати тут на особливий вимір часу та історії у створюваних збірках-колекціях. Складається враження, що це є історія, яку пізнаємо дуже інтенсивно, але насамперед в цей час, тут і зараз. У ній концентруються цілі епохи: знахо-

димо німецькі філіжанки, метанометри, ПНР-івські гірничі лампи і мотки мідних кабелів — кожен із цих предметів певним чином є скарбом чи трофеєм.

Ці збірки, можна сказати, зупиняють у певному сенсі історію і будь-яку фактографію, даючи таким чином привід для всілякої фантастики. Це світ, у якому все, незважаючи на минуле, існує ніби віднедавна і тільки на короткий час. Історія, так сильно присутня у цих предметах, зникає, згасає структура часу, згасає конвенційна розповідь про минуле і сучасне. Збиральницька практика, говорячи метафорично, усе минуле замінює у предмети. Структура пам'яті нагадує тут палімпсест, на німецьких шарах записується сучасність, яка ці знаки минулого реставрує і обдаровує захопленням. Копачі, знімаючи наступні поклади землі, і безробітні, розбираючи старі будинки, самі сягають історичних джерел, стають археологами за власним бажанням, грабують і демонтують, копають землю зовсім так само, як колись в Єгипті то робили британці, тремтячи від враження. Дії ці спонтанні, поза критерієм раціональної ужитковості, охорони спадщини і тому подібного — спосіб використання цих предметів виходить поза звичайну модернізацію в значенні певного сучасного звичаю поведінки із предметами щоденного вжитку [14, s. 45]. Тут, між безробітними збирачами і копаками із Вальбжиха, і може з інших zdeіндустріалізованих регіонів Західних земель, виникло нове явище. Це зовсім новий спосіб сприйняття предметів і матеріальних цінностей, а через те себе, своєї драматичної ситуації, образу оточення. Отже, з'являється нове, ще незрозуміле історичне явище.

²⁰ Посилання до усно-письмової опозиції у представленні [27; 11].

²¹ У місцевому середовищі цей будинок функціонує як «Бельведер» (власні дослідження).

1. *Bakoś Artur. Powrót do epoki paleolitu / Artur Bakoś, Igor Ryciak // Newsweek. — 2004. — № 7.*
2. *Balcerowicz Leszek. Socjalizm. Kapitalizm. Transformacja. Szkice z przełomu epok / Leszek Balcerowicz. — Warszawa.*
3. *Barthel Diane. Historic Preservation. Collective Memory and Historical Identity / Diane Barthel. — New Brunswick ; New Jersey, 1996.*
4. *Beldzikowski Ryszard. Reemigranci ze Wschodu w Wałbrzyskiem / Ryszard Beldzikowski // Rocznik Województwa Wałbrzyskiego, 1998.*
5. *Brencz Andrzej. Oswajanie niemieckiego dziedzictwa kulturowego. Z badań etnologicznych na Środkowym Nadodrzu // Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych / Zbigniew Mazur (red.). — Poznań : Instytut Zachodni. — 1997.*

6. Czajka Stanisław. Przemiany Wałbrzycha / Stanisław Czajka. — Wałbrzych, 1985.
7. Doświadczenia z likwidacji zakładów górniczych. — Zamek Książ, 1999.
8. Dziegiel Leszek. Miasta w filozofii władzy PRL-u i społecznej praktyce. Wyzwanie dla badacza kultury / Leszek Dziegiel // PRL z pamięci / Czesław Robotycki (red.). — Kraków, 2001.
9. Freud Zygmunt. Żaloba i melancholia / Zygmunt Freud // Zygmunt Freud. Człowiek i dzieło / Kazimierz Pospisyl (red.). — Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1991.
10. Gerlich Hanna. Obrazy świata minionego — oswajanie Ziemi Zachodnich. Analiza jednego przypadku w świetle relacji autobiograficznych / Hanna Gerlich // Etnografia Polska. — 1994. — № 1—2.
11. Goody Jack. The Domestication of the Savage Mind / Jack Goody. — Cambridge and New York, 1977.
12. Guriewicz Aron. Kategorie kultury średniowiecznej / Aron Guriewicz. — Warszawa, 1976.
13. Hobsbawm Eric. The Invention of Tradition / Eric Hobsbawm / Terence Ranger (red.). — Cambridge : Cambridge University Press, 1983.
14. Judy Attfield. Wild Things. The Material Culture of Everyday Life / Judy Attfield. — Oxford and New York, 2000.
15. Kłopot Stanisław Witold. Społeczno-kulturowe aspekty przekształceń struktury gospodarczej rejonu wałbrzysko-noworudzkiego // Zagłębie węglowe w obliczu restrukturyzacji. Studia i materiały / Ludwik Skiba (red.). — Wrocław, 1997.
16. Kowalewski Maciej. Mity i legendy miast Dzikiego Zachodu / Maciej Kowalewski. — 2004. — № 6—7.
17. Kula Marcin. Nośniki pamięci historycznej / Marcin Kula. — Warszawa, 2002.
18. Mach Zdzisław. Niechciane miasta: Migracja i tożsamość społeczna / Zdzisław Mach. — Kraków, 1998.
19. Małkiewicz Andrzej. Robotnicy Wałbrzycha wobec wydarzeń październikowych 1956 roku / Andrzej Małkiewicz // Polska 1944/45—89. Studia i materiały. — T. 3. — Warszawa, 1997.
20. Markiewicz Władysław. Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji / Władysław Markiewicz. — Poznań, 1960.
21. Skiba Ludwik. Deindustrializacja bez reindustrializacji // Zagłębie węglowe w obliczu restrukturyzacji. Studia i materiały / Ludwik Skiba (red.). — Wrocław, 1997.
22. Skiba Ludwik. Dolnośląskie Zagłębie Węglowe w organizmie gospodarczym PRL / Ludwik Skiba. — Warszawa ; Wrocław, 1979.
23. Skiba Ludwik. Wstęp // Zagłębie węglowe w obliczu restrukturyzacji. Studia i materiały / Ludwik Skiba (red.). — Wrocław, 1997.
24. Smerd Krystyna. Katastrofa / Krystyna Smerd // Tygodnik Wałbrzyski. — 2004. — № 7.
25. Trosiak Cezary. Kaława a «bunkry». Z badań nad stosunkiem społeczności lokalnej do poniemieckiego zabytku / Cezary Trosiak // Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych / Zbigniew Mazur (red.). — Poznań, 2000.
26. Urbanek Mariusz. Martwe szyby / Mariusz Urbanek // Polityka. — 1998. — № 33.
27. Walter J. Ong. Oralność i piśmienność: Słowo poddane technologii / Walter Ong. — Lublin, 1992.
28. Warzywoda-Kruszyńska Wielisława. Wielkomiędzy biedni — formująca się underclass? / Wielisława Warzywoda-Kruszyńska // Kultura i Społeczeństwo. — 1998. — № 2.
29. Wieczorkiewicz Anna. O funkcji i retoryce wypowiedzi muzealnej / Anna Wieczorkiewicz // Konteksty. Polska Sztuka Ludowa. — 1996. — № 1—2.
30. Wierzbicka Liliana. Restrukturyzacja przemysłu węglowego i likwidacja bezrobocia w okręgu wałbrzyskim w latach 1994—1998. Doświadczenia samorządu wałbrzyskiego, osiągnięcia, problemy rozwiązane i trudności / Liliana Wierzbicka // Dolny Śląsk. — 1999. — № 6.
31. Wódcz Kazimiera. Underclass w starych dzielnicach przemysłowych miast Górnego Śląska / Kazimiera Wódcz // Stare i nowe struktury społeczne w Polsce / Ireneusz Machaj, Józef Styk (red.). — Lublin, 1994. — T. 1.
32. Zacharzewski Jerzy. Wypadki przy pracy w polskich kopalniach węgla kamiennego w latach 1946—1995 / Jerzy Zacharzewski. — Kraków, 1996.
33. Zakres restrukturalizacji a delimitacja lokalnego rynku pracy // Zagłębie węglowe w obliczu restrukturyzacji. Studia i materiały / Ludwik Skiba (red.). — Wrocław, 1997.

Tomasz Rakowski

BETWEEN COLLECTING AND ARCHEOLOGY: ON EXPERIENCE OF HISTORY AND MODERNITY AMONG DEGRADED WAŁBRZYCH MINERS

The point of this article is Wałbrzych and its surroundings — a place where the heaviest page of changes in Poland after 1989 had been written. During several recent years Wałbrzych became a basin of illegal un-industrial coal-mining.

Keywords: Wałbrzych miners, mines, garbage, treasure.

Томаш Раковски

МЕЖДУ СОБИРАТЕЛЬНИЧЕСТВОМ И АРХЕОЛОГИЕЙ. ОПЫТ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ ДЕГРАДИРОВАВШИХ ВАЛЬБЖИХСКИХ ШАХТЕРОВ

В статье речь идет о Вальбжихе и его окрестностях — месте, где была написана наиболее трудная страница польских изменений после 1989 г. На протяжении нескольких последних лет Вальбжих превратился в бассейн нелегальной непромышленной добычи каменного угля.

Ключевые слова: вальбжихские шахтеры, шахты, мусор, сокровище.